

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه مازندران

دانشگاه مازندران

دانشکده علوم انسانی و اجتماعی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی

موضوع:

تشبیه و مواد تصاویر آن در قصاید فارسی خاقانی

استاد راهنما:

دکتر احمد غنی پورملکشاه

استاد مشاور:

دکتر مرتضی محسنی

اساتید داور:

دکتر مسعود روحانی و دکتر غلامرضا پیروز

نام دانشجو:

مرتضی محمدزاده داغمه چی

دی ماه ۱۳۹۰

سپاسگزاری:

رسول خدا فرمودند:

« مَنْ عَلَّمَنِي حَرْفًا فَقَدْ سَيَّرَنِي عَبْدًا »

از استادان ارجمندم آقایان

دکتر احمد غنی پور ملک‌شاه و

دکتر مرتضی محسنی و

استادان ارجمند گروه ادبیات فارسی

دانشگاه مازندران

سپاسگزارم

تقدیم به:

همسر مهربان و فداکارم

و گل های زندگیم علی و حسین

چکیده

دنیای خیال و اندیشه‌ی خاقانی نشان دهنده‌ی روحیات اوست و انسان‌ی زودرنج است و در بسیاری از جاهای شعرش از زمانه و حاکمان و مردم گله می‌کند و از طرف دیگر تسلیم یاوه‌گویی‌های دیگران هم نمی‌شود و غرور هنری خود را فراموش نمی‌کند و پیوسته در سخنوری خود را یگانه‌ی زمان می‌داند و نوع تصاویری که با استفاده از عناصر مادی و حسی مثل امور مربوط به طبیعت و عناصر انتزاعی می‌سازد نشان دهنده‌ی قدرت هنر خاقانی در تصویرسازی‌های خیالی است.

تصویرهای خیالی و شاعرانه‌ی مورد بحث ما در قصاید فارسی خاقانی مجموعه‌ای از امکانات است که او در تشبیهات خود به کار گرفته است؛ موضوعات در تشبیه خاقانی چندان تفاوتی با موضوعات شاعران دیگر ندارد و در موارد زیادی دورکن اصلی تشبیهات او را همان مواد و عناصری تشکیل می‌دهند که شاعران دیگر به عنوان مشبّه و مشبّه‌به در تصاویر تشبیهی خود استفاده کرده‌اند؛ اما نوع استفاده‌ی او از این امکانات با دیگر شاعران تفاوت دارد. این تفاوت را بیشتر می‌توان در نوع نگاهی که به مشبّه‌به تشبیه دارد و وجه شبهی که او در آن می‌یابد، دید. بعضی از ویژگی‌های تصاویر تشبیهی خاقانی که او را از سایر شاعران قصیده‌پرداز ممتاز می‌کند، علاوه بر نگاه متفاوت او به عناصر تشبیه، توجه او به جزئیات است و هرگز به دنبال این نیست تا در تشبیه یک عنصر به عنصری دیگر به وجه شبهی برجسته و چشم‌گیر دست یابد، گویا او به این سخن اعتقاد دارد که هرچه میزان تفاوت‌های دو رکن تشبیه بیشتر باشد تصویر خیالی حاصل، جذاب‌تر و شیرین‌تر خواهد بود چون ذهن جستجوگر انسان آن را بیشتر می‌پسندد. در این پژوهش هدف بر این است تا بخشی از دنیای خیال خاقانی را که او با مواد تصویرسازی در تشبیهات ساخته است به نمایش بگذاریم.

کلید واژه‌ها:

تشبیه، خاقانی شروانی، قصاید فارسی، مشبّه‌به، قصاید فارسی.

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

مقدمه..... ۱

فصل اوّل -

کلیّات..... ۳

۱-۱- تعریف مسأله..... ۳

۲-۱- تشبیه..... ۴

۳-۱- ارکان تشبیه..... ۴

۴-۱- موادّ تصاویر در تشبیه..... ۵

۵-۱- تصویر آفرینی خاقانی در قصاید..... ۶

۶-۱- تشبیهات خاقانی..... ۶

۷-۱- عناصر تشبیه در قصاید خاقانی..... ۷

۲- پیشینه‌ی پژوهش..... ۹

۳- پرسش‌های پژوهش..... ۱۰

۴- حدود پژوهش..... ۱۱

۵- اهداف پژوهش..... ۱۱

۶- خلاصه‌ی مراحل و روش کار..... ۱۱

فصل دوم - مبانی نظری

تحقیق..... ۱۲

۱-۲- خیال..... ۱۲

۱-۱-۲- تعریف خیال..... ۱۲

۲-۱-۲- خیال و ارزش هنری آن در شعر..... ۱۳

۳-۱-۲- صورخیال در شعر شاعران دوره‌های اولیه‌ی شعرفارسی..... ۱۴

۱-۳-۱-۲- وضعیت صورخیال و بیان در شعر سبک خاقانی..... ۱۴

۴-۱-۲- صور خیال در شعر شاعران قرن ششم..... ۱۶

۵-۱-۲- کارکرد خیال در حوزه‌ی بیان به ویژه تشبیه..... ۱۷

۱۹	۲-۲- تصویر
۱۹	۱-۲-۲- تعریف تصویر
۱۹	۲-۲-۲- تصاویر ذهنی
۲۰	۳-۲-۲- هماهنگی تصویرها در شعر به ویژه قصیده
۲۱	۴-۲-۲- تصاویر شعری در قصاید دوره‌های اوّل شعر فارسی
۲۲	۵-۲-۲- نگاه متفاوت به موادّ تصویر سازی در قصاید
۲۳	۶-۲-۲- موقعیت‌ها و تداعی تصویر
۲۴	۷-۲-۲- موادّ تصویر سازی در قالب‌های مختلف شعری
۲۶	۳-۲- بن‌مایه‌های تصویر سازی در قصیده
۲۷	۴-۲- تشبیه، محصول خیال و تصویر
۲۷	۱-۴-۲- تعریف تشبیه
۲۷	۲-۴-۲- ارکان تشبیه و نقش آن‌ها در تصویر سازی
۲۸	۳-۴-۲- مشبّه‌به در تصویر سازی
۲۸	۱-۳-۴-۲- نقش مشبّه‌به در تصویر سازی
۲۹	۲-۳-۴-۲- اقسام مشبّه‌به
۲۹	۳-۳-۴-۲- تشبیه خیالی و وهمی
۳۰	۴-۴-۲- وجه شبه در تصویر سازی
۳۰	۱-۴-۴-۲- نقش وجه شبه در تصویر سازی
۳۰	۲-۴-۴-۲- انواع تشبیه از نظر وجه شبه
۳۱	۳-۴-۴-۲- انواع وجه شبه
۳۲	۵-۴-۲- مواد و عناصر تصویر سازی در تشبیه

فصل سوم - زندگی، آثار، اندیشه و سبک

خاقانی ۳۵

۳۵	۱-۳- زندگی خاقانی
۳۵	۱-۱-۳- تولّد
۳۵	۲-۱-۳- نام و القاب
۳۶	۳-۱-۳- وفات و آرامگاه
۳۷	۲-۳- آثار، سبک و اندیشه‌ی خاقانی
۳۷	۱-۲-۳- آثار خاقانی

۳۸..... ۲-۲-۳- سبک و اندیشه‌ی خاقانی

فصل چهارم - تشبیه و موادّ تصاویر آن در قصاید فارسی

خاقانی..... ۴۰

۱-۴- تصویرسازی‌های

خاقانی..... ۴۰

۴۱..... ۲-۴- تشبیه و موادّ تصاویر آن در قصاید فارسی خاقانی

۴۳..... ۱-۲-۴- مواد و عناصر حسّی خیال

۴۳..... ۱-۱-۲-۴- مواد و عناصر مربوط به طبیعت

۴۴..... ۱-۱-۱-۲-۴- نباتات

۴۴..... ۱-۱-۱-۲-۴- گل‌ها

۴۵..... ۱-۱-۱-۲-۴- گل (سرخ) و نسترن

۴۵..... ۲-۱-۱-۲-۴- نیلوفر

۴۶..... ۳-۱-۱-۲-۴- نرگس

۴۶..... ۴-۱-۱-۲-۴- بنفشه و یاسمن

۴۸..... ۵-۱-۱-۲-۴- لاله

۴۸..... ۲-۱-۱-۲-۴- گیاهان

۴۹..... ۱-۲-۱-۲-۴- مردم‌گیا

۴۹..... ۲-۲-۱-۲-۴- آبنوس

۵۰..... ۳-۲-۱-۲-۴- گندنا و پرپهن

۵۱..... ۴-۲-۱-۲-۴- سبزه و ریاحین و برگ

۵۱..... ۵-۲-۱-۲-۴- درختک دانا و وقواق

۵۲..... ۶-۲-۱-۲-۴- سرو

۵۳..... ۷-۲-۱-۲-۴- خوشه

۵۴..... ۳-۱-۱-۲-۴- میوه‌ها

۵۴..... ۱-۳-۱-۲-۴- نارنج

۵۵..... ۲-۳-۱-۲-۴- ترنج و سیب

۵۵..... ۳-۳-۱-۲-۴- سیب

۵۶..... ۴-۳-۱-۲-۴- فندق، پسته، بادام و جوز

۵۷..... ۵-۳-۱-۲-۴- نار(انار)

۵۸.....	۲-۱-۱-۲-۴ حیوانات.....
۵۸.....	۱-۲-۱-۱-۲-۴ جانوران و اعضای بدن و.....
۵۹.....	۱-۱-۲-۱-۱-۲-۴ مرکب.....
۶۳.....	۲-۱-۲-۱-۱-۲-۴ سنگ.....
۶۴.....	۳-۱-۲-۱-۱-۲-۴ شیر.....
۶۶.....	۴-۱-۲-۱-۱-۲-۴ گوزن.....
۶۸.....	۵-۱-۲-۱-۱-۲-۴ پیل.....
۶۹.....	۶-۱-۲-۱-۱-۲-۴ خرگوش.....
۷۰.....	۷-۱-۲-۱-۱-۲-۴ آهو.....
۷۱.....	۸-۱-۲-۱-۱-۲-۴ گاو خراس.....
۷۱.....	۹-۱-۲-۱-۱-۲-۴ پلنگ.....
۷۲.....	۱۰-۱-۲-۱-۱-۲-۴ قُنْدُز.....
۷۲.....	۱۱-۱-۲-۱-۱-۲-۴ گربه و موش، شغال و گرگ.....
۷۳.....	۲-۲-۱-۱-۲-۴ پرندگان و اعضای بدن و.....
۷۳.....	۱-۲-۲-۱-۱-۲-۴ کبوتر.....
۷۵.....	۲-۲-۲-۱-۱-۲-۴ باز.....
۷۶.....	۳-۲-۲-۱-۱-۲-۴ طوطی.....
۷۷.....	۴-۲-۲-۱-۱-۲-۴ هُما.....
۷۸.....	۵-۲-۲-۱-۱-۲-۴ بلبل.....
۷۹.....	۶-۲-۲-۱-۱-۲-۴ کبک.....
۸۰.....	۷-۲-۲-۱-۱-۲-۴ طاووس.....
۸۱.....	۸-۲-۲-۱-۱-۲-۴ زاغ و غُرَاب.....
۸۲.....	۹-۲-۲-۱-۱-۲-۴ هُدْهُد.....
۸۳.....	۱۰-۲-۲-۱-۱-۲-۴ خروس.....
۸۳.....	۱۱-۲-۲-۱-۱-۲-۴ سیمرغ.....
۸۴.....	۱۲-۲-۲-۱-۱-۲-۴ شترمرغ.....
۸۴.....	۱۳-۲-۲-۱-۱-۲-۴ کرکس.....
۸۵.....	۱۴-۲-۲-۱-۱-۲-۴ سار.....
۸۵.....	۱۵-۲-۲-۱-۱-۲-۴ تَدْرُو.....

- ۸۵.....۱۶-۲-۲-۱-۱-۲-۴ کلنگ و قطا.....
- ۸۵.....۱۷-۲-۲-۱-۱-۲-۴ موسیجه و دم سنجه.....
- ۸۶.....۱۸-۲-۲-۱-۱-۲-۴ مرغ.....
- ۸۶.....۳-۲-۱-۱-۱-۲-۴ حشرات و اعضای بدن و.....
- ۸۷.....۱-۳-۲-۱-۱-۲-۴ نحل (زنبور).....
- ۸۸.....۲-۳-۲-۱-۱-۲-۴ مور.....
- ۹۰.....۳-۳-۲-۱-۱-۲-۴ پروانه.....
- ۹۱.....۴-۳-۲-۱-۱-۲-۴ مگس.....
- ۹۲.....۵-۳-۲-۱-۱-۲-۴ کرم‌های خانواده‌ی حشرات.....
- ۹۳.....۶-۳-۲-۱-۱-۲-۴ عنکبوت.....
- ۹۴.....۷-۳-۲-۱-۱-۲-۴ ملخ.....
- ۹۴.....۸-۳-۲-۱-۱-۲-۴ عقرب.....
- ۹۴.....۴-۲-۱-۱-۱-۲-۴ خزندگان.....
- ۹۵.....۱-۴-۲-۱-۱-۲-۴ مار.....
- ۹۸.....۲-۴-۲-۱-۱-۲-۴ کَشَف (لاک پشت).....
- ۹۹.....۳-۴-۲-۱-۱-۲-۴ حریبا.....
- ۹۹.....۵-۲-۱-۱-۱-۲-۴ آبزیان و جانوران دریایی.....
- ۹۹.....۱-۵-۲-۱-۱-۲-۴ ماهی.....
- ۱۰۱.....۲-۵-۲-۱-۱-۲-۴ صدف.....
- ۱۰۲.....۳-۵-۲-۱-۱-۲-۴ نهنگ.....
- ۱۰۲.....۳-۱-۱-۱-۱-۲-۴ عناصر و جلوه‌های جاری طبیعت.....
- ۱۰۳.....۱-۳-۱-۱-۱-۲-۴ دریا.....
- ۱۰۵.....۲-۳-۱-۱-۱-۲-۴ ابر.....
- ۱۰۷.....۳-۳-۱-۱-۱-۲-۴ باد.....
- ۱۰۸.....۴-۳-۱-۱-۱-۲-۴ آب.....
- ۱۰۹.....۵-۳-۱-۱-۱-۲-۴ چشمه.....
- ۱۱۰.....۶-۳-۱-۱-۱-۲-۴ سایه.....
- ۱۱۰.....۷-۳-۱-۱-۱-۲-۴ هوا.....
- ۱۱۱.....۸-۳-۱-۱-۱-۲-۴ باران.....

- ۱۱۲.....۹-۳-۱-۱-۲-۴ آبگیر (برکه)
- ۱۱۲.....۱۰-۳-۱-۱-۲-۴ رود
- ۱۱۳.....۱۱-۳-۱-۱-۲-۴ برف و ژاله
- ۱۱۴.....۴-۱-۱-۱-۲-۴ مناظر و مکان‌های طبیعی
- ۱۱۴.....۱-۴-۱-۱-۲-۴ باغ و گلستان و
- ۱۱۶.....۲-۴-۱-۱-۲-۴ خاک و زمین
- ۱۱۸.....۳-۴-۱-۱-۲-۴ بیابان
- ۱۱۹.....۴-۴-۱-۱-۲-۴ کوه
- ۱۲۰.....۵-۴-۱-۱-۲-۴ قوس قزح
- ۱۲۱.....۶-۴-۱-۱-۲-۴ شفق
- ۱۲۱.....۷-۴-۱-۱-۲-۴ مناظر و مکان‌های دیگر
- ۱۲۲.....۵-۱-۱-۱-۲-۴ جمادات و اشیا
- ۱۲۲.....۱-۵-۱-۱-۲-۴ سنگ
- ۱۲۳.....۲-۵-۱-۱-۲-۴ آهن و سلسله
- ۱۲۴.....۳-۵-۱-۱-۲-۴ اجسام و اشیا دیگر
- ۱۲۵.....۶-۱-۱-۱-۲-۴ حوادث طبیعی
- ۱۲۶.....۷-۱-۱-۱-۲-۴ عناصر طبیعی دیگر
- ۱۲۶.....۱-۷-۱-۱-۲-۴ رنگ‌ها
- ۱۲۸.....۲-۷-۱-۱-۲-۴ بوی‌ها
- ۱۲۸.....۱-۲-۷-۱-۱-۲-۴ گلاب
- ۱۲۹.....۲-۲-۷-۱-۱-۲-۴ مُشک
- ۱۳۰.....۳-۲-۷-۱-۱-۲-۴ نکهت، کافور، عود، حنوط، عنبر و نطف
- ۱۳۱.....۳-۷-۱-۱-۲-۴ صوت‌ها
- ۱۳۱.....۴-۷-۱-۱-۲-۴ اوقات و زمان‌ها
- ۱۳۵.....۲-۱-۱-۱-۲-۴ انسان و امور مربوط به آن
- ۱۳۵.....۱-۲-۱-۱-۲-۴ انسان و دوره‌های سنی و عنوان‌های اجتماعی و شغلی
- ۱۳۶.....۱-۱-۲-۱-۱-۲-۴ انسان و دوره‌های سنی
- ۱۳۹.....۲-۱-۲-۱-۱-۲-۴ انسان و عنوان‌های اجتماعی
- ۱۴۱.....۳-۱-۲-۱-۱-۲-۴ انسان و عنوان‌های شغلی

- ۱۴۲.....۲-۲-۱-۲-۴ انسان و لوازم زندگی
- ۱۴۲.....۱-۲-۲-۱-۲-۴ خوان (سفره)
- ۱۴۴.....۲-۲-۲-۱-۲-۴ آینه
- ۱۴۶.....۳-۲-۲-۱-۲-۴ چراغ
- ۱۴۷.....۴-۲-۲-۱-۲-۴ شمع
- ۱۴۸.....۵-۲-۲-۱-۲-۴ لوازم آشپزخانه
- ۱۴۸.....۱-۵-۲-۲-۱-۲-۴ کاسه
- ۱۴۹.....۲-۵-۲-۲-۱-۲-۴ شیشه
- ۱۵۰.....۳-۵-۲-۲-۱-۲-۴ دیگ
- ۱۵۰.....۴-۵-۲-۲-۱-۲-۴ قرابه (کوزه)
- ۱۵۰.....۵-۵-۲-۲-۱-۲-۴ نمونه‌های دیگر لوازم آشپزخانه
- ۱۵۱.....۶-۲-۲-۱-۲-۴ سایر لوازم زندگی
- ۱۵۱.....۱-۶-۲-۲-۱-۲-۴ طناب
- ۱۵۱.....۲-۶-۲-۲-۱-۲-۴ مهد (گهواره)
- ۱۵۲.....۳-۶-۲-۲-۱-۲-۴ میزان (ترازو)
- ۱۵۲.....۴-۶-۲-۲-۱-۲-۴ تنور
- ۱۵۳.....۵-۶-۲-۲-۱-۲-۴ نخ و سوزن
- ۱۵۳.....۶-۶-۲-۲-۱-۲-۴ شانه
- ۱۵۴.....۷-۶-۲-۲-۱-۲-۴ پرده، چتر، خیمه، تارِقز و طرازفرش
- ۱۵۴.....۸-۶-۲-۲-۱-۲-۴ عصا، بادزن، ناخن‌بُرا و ...
- ۱۵۵.....۳-۲-۱-۲-۴ انسان و مشاغل و اصطلاحات مربوط به آن
- ۱۵۵.....۱-۳-۲-۱-۲-۴ مشاغل معمول
- ۱۵۵.....۱-۱-۳-۲-۱-۲-۴ آسیابانی، آهنگری، شیشه‌گری قصابی
- ۱۵۶.....۲-۱-۳-۲-۱-۲-۴ مشاغل درباری و حکومتی و اصطلاحات مربوط به آنها
- ۱۵۷.....۳-۱-۳-۲-۱-۲-۴ کشاورزی و اصطلاحات مربوط به آن
- ۱۵۸.....۴-۱-۳-۲-۱-۲-۴ شکار و امور مربوط به آن
- ۱۵۸.....۵-۱-۳-۲-۱-۲-۴ بازار و امور مربوط به آن
- ۱۶۰.....۲-۳-۲-۱-۲-۴ مشاغل غیر معمول و کاذب
- ۱۶۱.....۴-۲-۱-۲-۴ انسان و اعضای بدن

- ۱۶۲.....مو.....۱-۴-۲-۱-۲-۴
- ۱۶۲.....دهان.....۲-۴-۲-۱-۲-۴
- ۱۶۳.....چشم.....۳-۴-۲-۱-۲-۴
- ۱۶۴.....دست.....۴-۴-۲-۱-۲-۴
- ۱۶۵.....خال.....۵-۴-۲-۱-۲-۴
- ۱۶۵.....انسان و پوشش.....۵-۲-۱-۲-۴
- ۱۶۷.....انسان و امور حکومتی و اشرافی.....۶-۲-۱-۲-۴
- ۱۶۷.....مقام‌های حکومتی.....۱-۶-۲-۱-۲-۴
- ۱۶۹.....مکان‌های حکومتی.....۲-۶-۲-۱-۲-۴
- ۱۶۹.....امور حکومتی و اشرافی.....۳-۶-۲-۱-۲-۴
- ۱۷۱.....انسان، تحصیل و کتابت و امور مرتبط به آن.....۷-۲-۱-۲-۴
- ۱۷۱.....نوشت افزارها.....۱-۷-۲-۱-۲-۴
- ۱۷۳.....حروف و اعداد.....۲-۷-۲-۱-۲-۴
- ۱۷۴.....مکان تحصیل و معلم.....۳-۷-۲-۱-۲-۴
- ۱۷۵.....انسان و رفتارها.....۸-۲-۱-۲-۴
- ۱۷۶.....انسان و سفر.....۹-۲-۱-۲-۴
- ۱۷۷.....انسان و مکافات.....۱۰-۲-۱-۲-۴
- ۱۷۸.....انسان و خوراکی‌ها و نوشیدنی‌ها و امور مربوط به آن‌ها.....۱۱-۲-۱-۲-۴
- ۱۷۸.....نوشیدنی‌ها.....۱-۱۱-۲-۱-۲-۴
- ۱۷۸.....آب.....۱-۱-۱۱-۲-۱-۲-۴
- ۱۷۹.....می.....۲-۱-۱۱-۲-۱-۲-۴
- ۱۸۰.....خوراکی‌ها.....۲-۱۱-۲-۱-۲-۴
- ۱۸۱.....زنان و امور مربوط به آن‌ها.....۱۲-۲-۱-۲-۴
- ۱۸۱.....اعضای بدن زنان.....۱-۱۲-۲-۱-۲-۴
- ۱۸۲.....زیورهای زنان.....۲-۱۲-۲-۱-۲-۴
- ۱۸۲.....آرایش‌های زنان و مواد آن.....۳-۱۲-۲-۱-۲-۴
- ۱۸۳.....سایر امور مربوط به زنان.....۴-۱۲-۲-۱-۲-۴
- ۱۸۴.....اعلام.....۳-۱-۲-۴
- ۱۸۴.....اعلام انسانی و شخصیت‌ها.....۱-۳-۱-۲-۴

- ۱۸۵..... ۱-۱-۳-۱-۲-۴ شخصیت‌های دینی.....
- ۱۸۵..... ۱-۱-۳-۱-۲-۴ خضر.....
- ۱۸۶..... ۲-۱-۳-۱-۲-۴ موسی(ع).....
- ۱۸۸..... ۳-۱-۳-۱-۲-۴ مریم(ع).....
- ۱۸۹..... ۴-۱-۳-۱-۲-۴ محمد(ص).....
- ۱۹۰..... ۵-۱-۳-۱-۲-۴ یوسف(ع).....
- ۱۹۲..... ۶-۱-۳-۱-۲-۴ سلیمان(ع).....
- ۱۹۳..... ۷-۱-۳-۱-۲-۴ عیسی(ع).....
- ۱۹۴..... ۸-۱-۳-۱-۲-۴ نوح(ع).....
- ۱۹۵..... ۹-۱-۳-۱-۲-۴ ابراهیم(ع).....
- ۱۹۶..... ۱۰-۱-۳-۱-۲-۴ علی(ع).....
- ۱۹۷..... ۱۱-۱-۳-۱-۲-۴ آدم و حوا(ع).....
- ۱۹۸..... ۱۲-۱-۳-۱-۲-۴ آسیه.....
- ۱۹۹..... ۱۳-۱-۳-۱-۲-۴ یعقوب(ع).....
- ۱۹۹..... ۱۴-۱-۳-۱-۲-۴ ساره.....
- ۲۰۰..... ۱۵-۱-۳-۱-۲-۴ سایر شخصیت‌های دینی.....
- ۲۰۱..... ۲-۱-۳-۱-۲-۴ شخصیت‌های اسطوره‌ای و حاکمان پیش از اسلام.....
- ۲۰۲..... ۱-۲-۳-۱-۲-۴ اسکندر.....
- ۲۰۳..... ۲-۲-۳-۱-۲-۴ رستم.....
- ۲۰۳..... ۳-۲-۳-۱-۲-۴ جم.....
- ۲۰۴..... ۴-۲-۳-۱-۲-۴ کاهه.....
- ۲۰۴..... ۵-۲-۳-۱-۲-۴ فریدون.....
- ۲۰۵..... ۶-۲-۳-۱-۲-۴ کیخسرو.....
- ۲۰۵..... ۷-۲-۳-۱-۲-۴ زال.....
- ۲۰۶..... ۸-۲-۳-۱-۲-۴ سایر شخصیت‌های اسطوره‌ای.....
- ۲۰۸..... ۳-۱-۳-۱-۲-۴ شخصیت‌های صدر اسلام و پس از آن.....
- ۲۱۰..... ۲-۳-۱-۲-۴ اعلام غیر انسانی.....
- ۲۱۰..... ۱-۲-۳-۱-۲-۴ اعلام جای‌ها.....
- ۲۱۱..... ۲-۲-۳-۱-۲-۴ اعلام حیوانات.....

- ۲۱۲.....۳-۲-۳-۱-۲-۴- اعلام اشیا و اقوام.....
- ۲۱۳.....۴-۲-۳-۱-۲-۴- اعلام معنوی و انتزاعی.....
- ۲۱۳.....۴-۱-۲-۴- علوم.....
- ۲۱۳.....۱-۴-۱-۲-۴- علم نجوم و اصطلاحات مربوط به آن.....
- ۲۱۴.....۱-۱-۴-۱-۲-۴- صور فلکی.....
- ۲۱۵.....۲-۱-۴-۱-۲-۴- ستارگان.....
- ۲۱۷.....۳-۱-۴-۱-۲-۴- سیارات.....
- ۲۱۹.....۴-۱-۴-۱-۲-۴- فلک و آسمان.....
- ۲۲۱.....۵-۱-۴-۱-۲-۴- خورشید.....
- ۲۲۳.....۶-۱-۴-۱-۲-۴- ماه.....
- ۲۲۴.....۷-۱-۴-۱-۲-۴- بعضی اصطلاحات نجومی.....
- ۲۲۵.....۲-۴-۱-۲-۴- علم پزشکی و داروها.....
- ۲۲۶.....۱-۲-۴-۱-۲-۴- مشاغل پزشکی.....
- ۲۲۷.....۲-۲-۴-۱-۲-۴- داروها.....
- ۲۲۸.....۳-۲-۴-۱-۲-۴- ابزار طبابت، بیمار و بیماری.....
- ۲۳۰.....۳-۴-۱-۲-۴- علم موسیقی.....
- ۲۳۰.....۱-۳-۴-۱-۲-۴- آلات موسیقی.....
- ۲۳۲.....۲-۳-۴-۱-۲-۴- آهنگ های موسیقی.....
- ۲۳۱.....۴-۴-۱-۲-۴- علم کیمیا.....
- ۲۳۴.....۵-۴-۱-۲-۴- علم ریاضی.....
- ۲۳۵.....۵-۱-۲-۴- اصطلاحات رزم.....
- ۲۳۵.....۱-۵-۱-۲-۴- ابزار رزم.....
- ۲۳۵.....۱-۱-۵-۱-۲-۴- تیغ یا شمشیر.....
- ۲۳۶.....۲-۱-۵-۱-۲-۴- تیر.....
- ۲۳۷.....۳-۱-۵-۱-۲-۴- نیزه و اقسام آن.....
- ۲۳۷.....۲-۵-۱-۲-۴- پوشش رزم.....
- ۲۳۹.....۳-۵-۱-۲-۴- سایر اصطلاحات رزم.....
- ۲۳۹.....۶-۱-۲-۴- بازی ها و سرگرمی ها.....
- ۲۴۰.....۱-۶-۱-۲-۴- شطرنج.....

- ۲۴۱.....نرد.....۲-۶-۱-۲-۴
- ۲۴۳.....گوی و چوگان.....۳-۶-۱-۲-۴
- ۲۴۳.....سایر بازی ها و سرگرمی ها.....۴-۶-۱-۲-۴
- ۲۴۳.....گنج و جواهر و سرمایه.....۷-۱-۲-۴
- ۲۴۳.....گنج و گنج خانه.....۱-۷-۱-۲-۴
- ۲۴۵.....جواهر.....۲-۷-۱-۲-۴
- ۲۴۵.....دُر یا مروارید.....۱-۲-۷-۱-۲-۴
- ۲۴۶.....زر یا طلا.....۲-۲-۷-۱-۲-۴
- ۲۴۷.....لعل.....۳-۲-۷-۱-۲-۴
- ۲۴۷.....سکه.....۴-۲-۷-۱-۲-۴
- ۲۴۸.....سایر جواهر و زیور و سرمایه.....۳-۷-۱-۲-۴
- ۲۴۹.....کعبه و اصطلاحات پیرامون آن.....۸-۱-۲-۴
- ۲۴۹.....کعبه.....۱-۸-۱-۲-۴
- ۲۵۰.....حجرالاسود.....۲-۸-۱-۲-۴
- ۲۵۱.....سایر اصطلاحات مربوط به حج و کعبه.....۳-۸-۱-۲-۴
- ۲۵۲.....عناصر دینی و مذهبی.....۹-۱-۲-۴
- ۲۵۳.....اصطلاحات مربوط به عیسی (ع) و مذهب ترسا.....۱۰-۱-۲-۴
- ۲۵۳.....عیسی (ع)، (عیسی (ع)).....۱-۱۰-۱-۲-۴
- ۲۵۴.....ابزار و اسباب مربوط به دین مسیح (ع).....۲-۱۰-۱-۲-۴
- ۲۵۵.....دم عیسی (ع).....۳-۱۰-۱-۲-۴
- ۲۵۵.....شخصیت ها در دین مسیح (ع).....۴-۱۰-۱-۲-۴
- ۲۵۶.....بناها و سرپناهها و اصطلاحات مربوط به آنها.....۱۱-۱-۲-۴
- ۲۵۶.....بناها و سرپناهها به عنوان مشبّه به عناصر انتزاعی.....۱-۱۱-۱-۲-۴
- ۲۵۷.....بناها و سرپناهها به عنوان مشبّه به عناصر غیر انتزاعی.....۲-۱۱-۱-۲-۴
- ۲۵۸.....آتش و مجمر و اصطلاحات مربوط به آنها.....۱۲-۱-۲-۴
- ۲۶۰.....امور مربوط به عیش و باده‌نوشی.....۱۳-۱-۲-۴
- ۲۶۱.....مظاهر زیبایی.....۱۴-۱-۲-۴
- ۲۶۲.....مظاهر زشتی.....۱۵-۱-۲-۴
- ۲۶۴.....بعضی اصطلاحات در نکوهش حاسدان.....۱۶-۱-۲-۴

۲۶۴	..... عناصر اعتقادی و خُرافی
۲۶۵	..... اصطلاحات مربوط به مکافات و بند و زندان
۲۶۶	..... عناصر هنری
۲۶۷	..... عناصر مربوط به پرچم و بیرق
۲۶۷	..... عناصر تصوّف
۲۶۸	..... خاقانی
۲۶۹	..... مواد و عناصر انتزاعی خیال
۲۶۹	..... امور انتزاعی مربوط به جهان آخرت
۲۶۹	..... بهشت
۲۷۰	..... جهنم
۲۷۱	..... قیامت
۲۷۲	..... اصطلاحات مربوط به عالم ملکوت
۲۷۳	..... بعضی امور انتزاعی مربوط به انسان
۲۷۳	..... امور حقیقی معنوی انسان
۲۷۵	..... اصطلاحات مربوط به اسطوره‌ها و افسانه‌ها

۲۷۷	..... فصل پنجم - نتیجه‌گیری
۲۸۱	..... پیوست‌ها (جدول‌ها و نمودارها)
۲۸۶	..... منابع و مراجع
۲۸۹	..... چکیده‌ی انگلیسی

عناصر بیانی از ابزارهای هنرنمایی شاعران هستند که آن‌ها با این ابزارها بسته به قریحه هنری و شعری خود به خلق اثر می‌پردازند. بسیاری از شاعران به عناصر بیانی خاصی برای پرورش خیال در شعر مقیدند و عناصر تصویری و خیالی آن‌ها، به جز در اندک مواردی، ابداعی نیست یعنی آن خیال برخاسته از ذهن آن‌ها نیست در حالی که پویایی شعر به میزان تخیل آگاهانه‌ی شاعر وابسته است حال اگر تخیلی برای خود شاعر قابل لمس نباشد و احساسی در او ایجاد نکند چگونه می‌تواند احساس دیگران را برانگیزد؟ بنابراین می‌توان گفت: اولاً معیار ارزش‌گذاری شعر به تخیل آن وابسته است که با ابزارهای بیانی مختلف حاصل می‌شود و ثانیاً تخیل در شعر نباید از نوع خیال‌های مبتدل و مستعمل باشد.

این که می‌بینیم در ادوار مختلف شعر فارسی، بعضی شاعران شهرت بیشتری یافتند به این دلیل است که در بیان تخیلات، خلاقیت ویژه‌ای از خود نشان داده‌اند. (فلاح رستگار؛ ۱۳۵۷: ۴۹۵) خاقانی یکی از این شاعران خلاق است که خور را در چارچوب تعیین شده‌ی سخنوران محدود نکرده است و از تمام هنرهای بیانی برای بروز هنر و خلاقیت خود استفاده کرده است. در تصویرسازی‌های خاقانی نمی‌توان جنبه‌ی خاصی را برجسته و هنر او را در آن محدود کرد او در استفاده از همه‌ی ابزارهای هنری شعر تجربه دارد و در شرایط مختلف از آن ابزارها برای زیبایی‌آفرینی و خلق تصاویر ابداعی بهره برده است. از دیگر هنرهای خاقانی خلق ترکیبات تشبیهی بدیع مانن «توسن استر گرما»، «وبای ظلم»، «نخلستان جان» و صدها ترکیب دیگر است و این نوآوری‌های او تفاوت قدرت بیان و تصورات او را نسبت به دیگر شاعران خیال‌پرداز نشان می‌دهد و این قدرت‌نمایی‌های او به دلیل تسلط کامل او بر گنجینه‌ی وسیع لغات و اصطلاحات است.

همه‌ی ویژگی‌های بیانی و هنری و قدرت خلاقه‌ی خاقانی باعث پیچیدگی بیان او شده است؛ ولی در عوض به وسعت تخیل در ذهن خاقانی افزوده و سبب پیدایش تصاویر خیالی زیبایی در شعر او و به‌ویژه در قالب انواع تشبیه شده است تشبیهاتی که مواد سازنده‌ی آن‌ها از بزرگ‌ترین امور خلقت تا کوچک‌ترین ذرات و پدیده‌های به ظاهر بی‌ارزش هستند.

خاقانی در تصویرهای خیالی خود هم از عناصر انتزاعی و معنوی و هم از عناصر مادی و حسی استفاده کرده است؛ اما بیشتر مواد تصاویر او، به عنوان مشبّه‌به، از امور مادی و حسی هستند چون از طرفی تنوع عناصر

حسی بسیار بیشتر است و از طرف دیگر هدف از تشبیه، ملموس و محسوس کردن مشبّه به کمک مشبّه‌به است و معمولاً مشبّه‌به‌های حسی دریافت تصویرهای خیالی حاصل از تشبیه را آسان‌تر می‌کنند.

نگارنده در این پژوهش، که بیشتر تأکید آن بر مواد و عناصر سازنده‌ی تشبیه در قصاید فارسی خاقانی است، به دسته‌بندی موضوعاتی که این شاعر پرآوازه به عنوان مشبّه‌به در تشبیهات خود به کار گرفته است پرداخته و طبق بررسی‌های انجام شده این نتیجه حاصل شد که عمده‌ی موضوعات و عناصر در تشبیهات خاقانی که در جایگاه مشبّه‌به به کار رفته‌اند از امور مادی و حسی بوده و از میان این امور حسی او هم مانند دیگر شاعران از جلوه‌های طبیعت بیش از عناصر دیگر استفاده کرده است.

برای پیشبرد هرچه بهتر این پژوهش سعی شده است تمام قصاید فارسی خاقانی بیت به بیت موشکافانه مورد مطالعه قرار گرفته و پس از اطمینان از صحت ترکیب‌ها و عبارت‌های تشبیهی یافته شده، برحسب موضوع مشبّه‌به، آن‌ها را از قصاید استخراج کرده و به تجزیه و تحلیل رابطه‌ی مشبّه و مشبّه‌به یعنی وجه‌شبهی که سبب به‌وجود آمدن چنین تشبیهی شده است پرداخته شود.

با توجه به بررسی‌های انجام شده در مورد آثاری که به نوعی به تشبیه در دیوان خاقانی پرداخته‌اند، به پژوهشی که به شیوه‌ای جامع به بررسی تمام موضوعات تشبیه او در جایگاه مشبّه‌به پردازد بر نخورده‌ایم، غیر از دو مورد که هر دو اثر از آقای *علی اردلان جوان* هستند. در این دو اثر نگارنده به طور اجمالی به تصاویر اشعار خاقانی و تجلی شاعرانه‌ی اساطیر و... پرداخته است.

در جهان اندیشه‌ی خاقانی، این تلاش نگارنده قدمی بیش نیست و آن قدم را مدیون تلاش‌های ارزنده‌ی استادان ارجمندم در گروه ادبیات فارسی دانشگاه مازندران به ویژه آقای دکتر *احمد غنی پور ملک‌شاه* و دکتر *مرتضی محسنی* هستم بدین سبب کمال امتنان و تشکر دارم و از همسر *خانم انسیه سلطان‌تویه*، کارشناس ادبیات فارسی، که در مراحل تحصیل و در انجام این پژوهش یاریگر بنده بودند کمال سپاسگزاری را دارم.

فصل اول: کلیات

۱-۱- تعریف مسأله:

ظرف اصلی عناصر بیانی، شعر است، و جوهر اصلی شعر، خیال، و آنچه به قوام و ارزشمندی شعر می‌افزاید استفاده درست از صور خیال و توأم کردن آن‌ها با همدیگر است. به قول دکتر شفیعی کدکنی، «خیال، تصرف ذهنی شاعر، در مفهوم طبیعت و انسان و کوشش ذهنی او برای برقراری نسبت میان انسان و طبیعت است و عنصر معنوی، در همه زبان‌ها و در همه ادوار، همین خیال و شیوه تصرف ذهن شاعر در نشان دادن واقعیات مادی و معنوی است.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۲)

طرز تفکر ادیبان قدیم نسبت به شعر و مفهوم آن، زیاد جالب توجه نیست و چون آنان بیشتر متوجه ظاهر شعر بودند به جوهر شعری آن کم‌تر توجه کردند، و از خیال در ساختمان شعر، سخن کم‌تر گفتند ولی آن‌ها که دید منطقی و فلسفی نسبت به مفاهیم داشته‌اند عنصر خیال را جوهر اصلی شعر شمرده‌اند. بنابراین «مفاهیم شعر با عنصر خیال اوج می‌گیرد و خیال هم با به کارگیری صور مختلف آن، یعنی مجاز، تشبیه، کنایه و استعاره نمود می‌یابد و شعری که خالی از عنصر خیال باشد از حد ابتدال و درجه نازل شعر عبور نمی‌کند.

دانشمندان مباحث علم بیان، ابزارهای بیانی خیال‌انگیزی در شعر را در چهار موضوع محدود کرده‌اند: مجاز، کنایه، تشبیه و استعاره، و این محدود کردن باعث نوعی بی‌حرکی و عدم تازگی و ابداع در مقوله صور خیال شده و اگر شاعری قصد تازگی و ابداع در صور مجازی شعر داشته باشد باید در یکی از چهار جهت تعیین شده توسط ادیبان باشد. این محدودیت تا اواخر قرن پنجم و حتی تا اوایل قرن ششم دیده می‌شود؛ اما در این دوره چند تن از شاعران برجسته از جمله خاقانی، «در عناصر خیال، یعنی در مواردی که تصویر شاعرانه و خیال، شعری را به وجود می‌آورد تجدید نظری می‌کند و شعر او و شعر کسانی که در حوزه نفوذ او هستند تا مدت‌ها از محدودیت شاعران اواخر قرن پنجم رهایی می‌یابد.» (همان: ۴۷)